

ÖZET

Erzurum'da bulunan tarihi hamamlar Osmanlı dönemine aittir. XVI.-XVIII. yüzyıllara ait hamamların üzerinde Saray Hamamı dışında kitabe bulunmamaktadır.

Klasik Türk hamam mimarisinin özelliklerini yansıtan Erzurum hamamları soyunmalık, ılıkık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır. Hamamlar tek ve çift fonksiyonlu olarak düzenlenmiştir. Erzurum hamamlarının girişleri sade bir görünüme sahiptir.

Hamamların soyunmalık kısımları kubbe, bu kısımlardan geçilen ılıkık bölümleri kubbe ya da tonozla örtülmüştür. Sıcaklık bölümlerinin orta mekânı kubbeyle, eyvanlar tonozla, halvet hücreleri kubbe veya tonozla kapatılmıştır. Boyahane, Kırkçeşme, Şeyhler ve Murat Paşa Hamamlarında sıcaklık bölümleri klasik dört eyvanlı plan şemasındadır. Kesmetaş ve moloztaşı inşa edilen Erzurum hamamlarının üst örtülerinde tuğla kullanılmıştır.

OTTOMAN HAMMAMS in ERZURUM

The historical baths in Erzurum belong to reign of the Ottoman period. Except for the Saray Bath, these baths, which date back to the 16th and 18th centuries, have no inscriptions.

Erzurum baths, which have such parts as undressing room, lukewarm room, hot room and furnace, reflect the characteristics of classical Turkish baths. They are of either one or double-function. Their entrances have a plain appearance.

Undressing parts are generally covered with dome. As for the lukewarm room, they are covered with dome and vault.

Middle parts of the hot rooms are covered with dome, iwans with vault, and private rooms with either dome or vault. The hot rooms in Boyahane, Kırkçeşme, Şeyhler and Murat Paşa baths have classical four-iwan scheme face stone and used in Erzurum baths and bricks are used in upper covers.

Anahtar Kelimeler : Osmanlı, Hamam, Erzurum

Key Words : Ottoman, baths, Erzurum

Asırlar boyu Anadolu'nun en önemli yerleşim yerlerinden biri olan Erzurum'da, Osmanlı egemenliği sırasında pek çok yapı tipi ile birlikte hamamlar da inşa ettirilmiştir. Geçmişte, kaynak sularının bolluğu ile tanınan Erzurum'un, bu suların akitildiği hamam ve çeşme yapıları ile dikkat çeken bir şehir olduğu muhakkaktır. Erzurum'da Osmanlı döneminden on dört hamam günümüze ulaşmıştır. Bu çalışmada İç Kalenin bugün kullanılan güneydoğu yöndeki ana girişinin güneyinde bulunan hamam ile 2009 kazılarında Kale Mescidinin batısında, eski kale girişinin hemen doğusunda yer alan hamam kalıntısı, Kale Kazısının devam etmesi sebebi ile çalışmada ele alınmamış, on üç hamam yapısı tanıtılmıştır. Ancak Erzurum vakfiyeleri ve çeşitli kaynaklarda, günümüze ulaşmayan hamamların varlığı da tespit edilmiştir. XIX. yüzyıl Erzurum Salnameleri diğer yapı tiplerinde olduğu gibi şehirdeki hamam sayılarını belirtmesi açısından dikkate değerdir. 1288 H.-1871 M. ve 1289 H.-1872 M. tarihli Salname-i Vilayet-i Erzurum'da hamam sayısı on dört, 1290 H.-1873 M. tarihli Salname-i Vilayet-i Erzurum'da bu sayı onbeş olarak gösterilmiştir. Salnamelerde Lala Mustafa Paşa Hamamı, Murat Paşa Hamamı günümüze ulaşmayan Ayas Paşa¹ ve Yazıcızade İbrahim Paşa Hamamlarının da isimleri geçmektedir.² 1303 H.-1887 M. tarihli Salname-i Vilayet-i Erzurum'da hamamların sayısı onyediy olarak tespit edilmiştir.³ BOA'de bulunan Maliye Nezareti 1261-1262 H.-1845-1846 M. tarihli Erzurum Temettüat Defterlerinde verilen bilgiye göre 1263 H. tarihli nüfus sayımında verilen hamam sayısı ise yalnızca dokuzdur.⁴ Caferiye Hamamı,⁵ Paşa Sarayı Hamamı,

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Erzurum

** Araş. Gör. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Erzurum

1- İ. Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960, s.280.

2- Naci Okcu-Hasan Akdağ, **Salname-i Vilayet-i Erzurum**, Erzurum, 2010, s. 318, 367, 371.

3- Murat Küçükkuşurlu, **Erzurum Belediyesi Tarihi I**, İstanbul, 2008, s. 72.

4- Haydar Çoruh, **Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997, s. 75.

5- Evliya Çelebi, **Seyahatname** (Sadeleştiren: T. Temelkuran-N. Aktaş), C. I-II, İstanbul, 1993, s. 548; Konyalı, 1960, s.195; Bilgehan Pamuk, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, İstanbul, 2006, s. 96.

Mustafa Paşa Hamamı, Karakullukçu Hamamı, Yeni Hamam, Mermer Hamamı ve Çifte Hamam, günümüze ulaşmayan diğer Erzurum hamamlarıdır.⁶ Düünden bugüne kentin tarihi silüetini zenginleştiren, Osmanlı dönemi hamam mimarisinin Erzurum'daki temsilcileri aşağıda tanıtılmıştır.

1. Lala Mustafa Paşa Hamamı (Çöplük Hamamı)

Tebriz Kapısında yer alan, üzerinde kitabe bulunmayan hamamın, Lala Paşa Camiinin vakfi olduğu belirtilmektedir. Buna göre hamamın XVI. yüzyılda inşa edildiği kabul edilebilir.⁷ Klasik Osmanlı dönemi hamam şemasına sahip olan yapı, kuzey-güney doğrultusunda soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir hamamdır⁸ (Plan 1) (Foto 1). Hamamın soyunmalık kısmına kuzeydoğudan bir kapıyla ulaşılmaktadır. Kare planlı olan bu bölüm, tromplar üzerine oturan kubbeyle kapatılmıştır. Ortasında fiskiyeli bir havuzu bulunan mekânın duvarlarını dolanan sekilere verilmiştir.

Soyunmalık bölümünün güney kısmında bulunan bir kapıyla dikdörtgen planlı, ortada kubbe, yanlarda beşik tonozlarla kapatılmış ılıklik kısmına geçilmektedir. İlıklikte temizlik hücreleri ile havuz bulunmaktadır.⁹

İlıklığın güneyindeki bir kapıdan ulaşılan sıcaklık kısmında merkezde bir kubbe ve bu merkeze açılan üç yönde beşik tonozla örtülü eyvanlara geçilmektedir. Sıcaklıkta güneydoğu, güney-batı ve doğuda olmak üzere kare planlı, üzerleri kubbe ile örtülü üç halvet hücreleri vardır. Külhan kısmı, hamamın güneyinde yer almaktadır.

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır. Hamam 13.11.1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.¹⁰

2. Kırkçeşme Hamamı

Kırkçeşme Mahallesinde bulunan hamamın kitabesi yoktur. Taşhanı yaptıran Rüstem Paşa'nın hayır eserlerinden biri olduğu ve plan özellikleri de dikkate alındığında hamam, XVI. yüzyıla tarihlendirilmektedir.¹¹

Suyunu Erzurum Kalesinin altından çıkan kaynaktan alan hamam, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan bir plana sahiptir (Plan 2) (Foto 2). Hamamın bugün mevcut olan soyunmalık ve ılıklik bölümü sonraki dönemlerde onarım görmüştür. Hamamın soyunmalık kısmına giriş batıdan sağlanmaktadır. Bu bölümde fiskiyeli bir havuz ve önünde de suyun akıtıldığı bir kurun bulunmaktadır.¹² Soyunmalık iki katlı olarak düzenlenmiş, zemin katta doğu-batı ve güney yönlerini dolaşan soyunma sekileri, ikinci katta ise soyunma odaları yer almaktadır. Bu bölümün ikinci kattaki pencereleri kapatılarak soyunma hücrelerine dönüştürülmüştür. Soyunmalık bölümü sekizgen yüzeyli bir çatıyla örtülmüştür.

Soyunmalığın kuzeybatı tarafından ılıkliğe geçilmektedir. Üzeri kubbe ile kapatılmış olan ılıklığın ortasında bir şadırvana yer verilmiştir.

Sıcaklık, klasik Osmanlı hamam planlarında sıkça kullanılan dört eyvanlı şemada düzenlenmiştir. Kubbenin altında, kare planlı göbektaşı vardır. Dört eyvanlı mekânın köşelerindeki halvet hücreleri kare planlı olup, üzeri kubbe ile örtülüdür. Bu mekânlara giriş, eyvanların birleştiği köşelere açılan kapılardan sağlanmaktadır. Sıcaklık kısmında günümüze ulaşmayan, ancak kaynaklarda bir onarım kitabesinin varlığından bahsedilmektedir.¹³

6- Konyalı, 1960, s.280-281; Hüseyin Yurttaş, **XVIII. Yüzyıl Vakfiyelerinde Erzurum Ve Bir Vakfiye Örneği**, Erzurum, 2001, s.22.

7- Konyalı, 1960, s.283; Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, S. 6, 1974, s.130-131; Hamza Gündoğdu, **Erzurum Lalapaşa Külliyesi**, Ankara, 1992, s.56-57; Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum-Mimari", **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul, 1995, s.333; Hüseyin Yurttaş- Haldun Özkan- Zerrin Köşklü- VD., **Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum**, Erzurum, 2008, s.195; **Erzurum İl Yıllığı 98**, Ankara, 1998, s.173.

8- Ünal, 1974, s.130; Yurttaş- Özkan- Köşklü- VD., 2008, s.195.

9- Ünal, 1974, s.130; Yurttaş- Özkan- Köşklü- VD., 2008, s.195.

10- **Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri**, No: 60

11- Konyalı, 1960, s.282; Ünal, 1974, s.134; Ünal, 1995, s.333; Yurttaş- Özkan- Köşklü- VD., 2008, s.193.

12- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.193.

13- Konyalı, 1960, s.282; Ünal, 1995, s.333; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.193.

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz ve kesme taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır.

Hamam, 06. 05. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiştir. Hamamın kuzey yönüne bitişik bayanlar için düzenlenmiş ikinci bir kısmı daha bulunmaktadır. Hamam günümüzde çift fonksiyonlu olarak kullanılmaktadır.

3. Küçük Hamam

Ali Paşa Mahallesinde bulunan yapının üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Erzurum Vakıf Mazbut Akar Defterlerinde Murat Paşa'nın evkafı olduğu kayıtlı olan hamamın plan özellikleri de XVI. yüzyıla uygun düşmektedir.¹⁴

Soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan hamam, tek fonksiyonlu bir plana sahiptir (Plan 3) (Foto. 3).

Yapı, geçirdiği onarımlarla orijinal görüntüsünden tamamen uzaklaşmıştır. Bugün soyunma bölümüne ahşap çatılı bir dehlizden geçilerek girilmektedir. Soyunmalık kısmı, tromplar üzerine oturan kubbeyle kapatılmıştır. Bu bölümün güneybatısında ahşap tavanlı küçük bir mekân da günümüzde soyunmalık olarak kullanılmaktadır.¹⁵

Soyunmalığın doğusunda bulunan bir kapıyla ılıkliğa ulaşılır. Ilıklık kısmı, yan yana dizilmiş üç küçük kubbe ve bunların köşelerinde sivri tonozla kapatılmış mekânlardan ibarettir. Sonradan kubbeleri ayıran kemerlerin içi, duvarla örülerek üç ayrı mekân elde edilmiştir. Bunlardan güneyde kalan kısım tuvalet, kuzeydeki tonozlu kısım ise batısında bulunan kapı ile kare bir mekâna bağlanmaktadır.

Soyunmalık ve ılıklik kısmına oranla çok küçük olan hamamın sıcaklığı, kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülüdür. Ortasında göbektaşının yer aldığı sıcaklığın güneybatı köşesinde, tonozla örtülü küçük bir mekân bulunmaktadır.

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz ve kesme taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır.

Hamam, 07. 05. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilen¹⁶ hamam günümüzde kullanılmaktadır.

4. Askeri Hamam

Yoncalık Mahallesinde, İl Halk Kütüphanesinin güneyinde yer alan kitabesi bulunmayan hamam, plan özelliklerinden dolayı XVI. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 1981 yılına kadar askeriye denetiminde kalan hamam, bundan dolayı Askeriye Hamamı olarak isimlendirilmiştir.¹⁷ Doğu-batı doğrultusunda tek fonksiyonlu olarak düzenlenmiş hamam, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır(Plan 9) (Foto. 4).

Doğuda dikdörtgen çerçeve içine alınmış yuvarlak kemerli bir kapıdan soyunmalık kısmına geçilmektedir. Bu kısım, tromplar üzerine oturan ve dört yönde pencereleri bulunan bir kubbe ile kapatılmıştır.

Ilıklığa, giriş kapısının ekseninden güneye kaymış bir kapıdan geçilmektedir. Ilıklığın üzeri tonozla örtülmüştür. Bu kısmın kuzeyinde tuvalet yer verilmiştir. Güneyindeki kapı sonradan açılmıştır.¹⁸

Ilıklığın batı yanından bir kapıyla sıcaklık bölümüne girilir. Sıcaklık, dört köşede tromplar üzerine oturan bir kubbe ile kapatılmıştır. Sıcaklığın dört köşesinde yıkanma sekileri ve kurnalar bulunmaktadır. Bu bölümün ortasında göbektasına yer verilmiştir. Sıcaklığın kuzeyinde üzeri

14- Erzurum Mazbut Akar Taşınmaz Mallar Kütüğü, C.1, Kütük No: 88, s.44; Konyalı, 1960, s.282; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.194.

15- Konyalı, 1960, s.283; Ünal, 1974, s.134; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.194.

16- Erzurum Doğal ve Kültür Varlıkları Koruma Envanteri, No: 66.

17- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.183.

18- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.183.

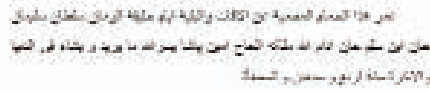
kubbeyle kapatılmış iki halvet hücresi vardır. Hamamın güneydoğu köşesinde sonradan değişiklik yapılmış, üstü eğimli çatı ile örtülü olan iki katlı ve girişi ılıklıktan sağlanan bir mekân düzenlenmiştir.

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında kesme taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır.¹⁹

Hamam 13. 11. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilmiş olup, günümüzde kullanılmamaktadır.²⁰

5. Boyahane Hamamı

Karaköse Mahallesinde, Boyahane Camiinin doğusuna bitişik olan hamamın kapısı, üzerinde bulunan kitabesine göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde 974 H.- 1566 M. tarihinde Hacı Emin Paşa tarafından yaptırılmıştır.²¹ Kaybolan kitabedeki metin şu şekildedir:

“Amere haze'l-hemmâme'l mahmiyyete ani'l âfâti ve'l-beliyyeti, eyyâme halifeti'z-zemân Sultan Süleyman Han İbn Selim Han, edâ mellâhü mülkehû, el-Hâc Emîn Paşa yesserâllahü mâ yürüdü ve yeşâü fi'd-dünyâ ve'l-âhîrah senete erbâ'în ve seb'în ve tis'imietin”.

Anlamı: Afet ve belalardan korunmuş olan bu hamamı zamanın halifesi Selim Han'ın oğlu Sultan Süleyman Han zamanında Allah mülkünü devam ettirsin Hacı Emin Paşa yaptırdı. Allah, dünya ve ahirette onun isteklerini ve dileklerini kabul etsin. Sene 974.²²

İlk yapıldığında klasik Osmanlı hamam planına sahip olan yapı, çift fonksiyonlu bir hamamdır. Soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhandan oluşan hamamın, kadınlar kısmının soyunmalık bölümü 1621 tarihinde camiye dönüştürülmüş ve bir de minare eklenmiştir²³ (Plan5) (Foto. 5). Kadınlar kısmının diğer bölümleri ise kapatılmıştır. 1968 tarihine kadar çok harap bir durumda olan hamam, bir süre depo olarak kullanılmıştır. Caminin onarımı VGM.'ce 1969 yılında tamamlanarak cami kısmı ibadete açılmıştır.

Hamamın soyunmalık kısmına, kuzeybatıda bulunan eyvan türü bir kapıyla girilir. Soyunmalık kısmı, kare planlı olup üzeri kubbe ile örtülüdür. Bu kısmın etrafında soyunma odaları yer alır. Soyunmalık bölümünün kabinleri sonradan iki katlı olarak düzenlenmiştir. Bu bölümden geniş bir kemer açıklığı ile ılıkılık kısmına geçilmektedir.²⁴

Ilkılık, iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölüm, doğu-batı doğrultusunda olup ortası kubbe, yanlarda sivri tonozla örtülüdür. Günümüzde bu kısım tuvalet olarak kullanılmaktadır. İkinci bölüm ise üzeri üç kubbe ile örtülü bir mekândır.

Sıcaklık, kısmına eksenden kaydırılmış bir kapı ile geçilmektedir. Sıcaklık klasik Osmanlı hamamlarının güzel bir örneğidir. Dört eyvan şemasına sahip olan bu bölüm, ortada kubbeyle kapatılmış sekizgen mekân, köşelerde kubbeli sekizgen dört halvet hücrelerinden meydana gelmektedir. Sıcaklık bölümünün ortasında da göbekaşı yer alır. Sıcaklığın kubbeleri orijinalde yıldız şeklinde iken son onarımlarda bu şekillerini kaybetmişlerdir.²⁵

19- Ünal, 1995, s.333; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.183.

20- **Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri**, No: 151.

21- Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrîlere Armağan**, İstanbul, 1338, s.60; Ünal, 1974, s.130; Konyalı, 1960, s.281; Lütfi Sezen, **Erzurum Folkloru**, Erzurum, 2007, s.191; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.184.

22- Mehmet Nusret, 1338, s.60; Konyalı, 1960, s.281; Abdulkadir Yılmaz, “Hamamdan Camiye Dönüştürülen Yapı: Erzurum Boyahane Camii”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 11, S.32, 2007, s.198; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.184.

23- Konyalı, 1960, s.281; Ünal, 1974, s.130; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.184; Yurttaş, 2001, s.48.

24- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.184.

25- Konyalı, 1960, s.281; Ünal, 1974, s.130; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.184.

Hamamda malzeme olarak cephelerde düzgün kaliteli kesme taş, kubbe ve tonozlarda tuğla kullanılmıştır.

6. Murat Paşa Hamamı

Erzincan Kapısı semtinde, Murat Paşa Camiinin güneyinde bulunan yapının kitabesi yoktur. Vakıf kütük defterlerinde Murat Paşa evkafına kayıtlıdır.²⁶ Murat Paşa Camii ile aynı yıllarda, Kuyucu Murat Paşa tarafından XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaptırıldığı kabul edilmektedir.²⁷

Plan itibariyle klasik düzene sahip soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan hamam, tek fonksiyonludur (Plan 6). Hamama batı cephesinin ortasında basık kemerli eyvan türü bir kapı ile girilmektedir (Foto. 6). Hamamın girişinde kubbeli küçük bir mekân vardır. Bunun iki yanında sonradan eklenmiş olan tonozlu mekânlar yer alır. Girişteki küçük kubbeli bölümden sonra hamamın soyunmalık bölümüne ulaşılmaktadır.

Hamamın soyunmalık kısmı, büyük bir kubbe ile örtülüdür. Soyunmalığın taştan yapılmış sekileri, girişinin dışındaki üç yanı dolanmaktadır. Soyunmalığın ortasında bir de havuz yer almaktadır.

Soyunmalık bölümünün doğu duvarına açılmış bir kapıdan ılıklik bölümüne geçilmektedir. ılıklik, enine dikdörtgen şeklinde bir mekân olup kuzey-güney uçlarında beşik tonozla, orta kısımda ise, üç küçük kubbe ile örtülüdür. Güney kısmında tuvaletler bulunur.

ılıklığın ortasından geçilerek ulaşılan sıcaklık bölümü merkezi kubbeli ve dört eyvanlı, dört halvet hücreli klasik bir plan düzenlemesi gösterir. Sıcaklığın ortasında sekizgen bir göbekteşi vardır. Köşelerde bulunan halvet hücreleri, sekizgen birer kubbe ile eyvanlar ise beşik tonozla kapatılmıştır. Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır. Korunması gereken kültür varlığı olarak 08. 05. 1976 tarihinde tescil edilmiş olan hamam,²⁸ 1996 yılında onarılmış olup, halen kullanılmaktadır.

7. Erzurum (Pastırmacı-Fuadiye) Hamamı

Gürcü Kapısı semtinde yer alan hamamın üzerinde kitabe bulunmamakta plan ve mimari özelliklerine göre XVII. yüzyıla tarihlendirilmektedir.²⁹ İlk olarak Pastırmacı Hamamı daha sonra Fuadiye Hamamı, günümüzde ise Erzurum Hamamı olarak anılmaktadır.³⁰

Klasik Osmanlı hamam plan düzeninde yapılan hamam, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır (Plan 7) (Foto. 7). Hamamın girişi atkıtaşlı olup, üst kısmı yuvarlak kemerlidir. Girişin üzerinde küçük bir pencereye yer verilmiştir.

Soyunmalığa çift kanatlı, ahşap bir kapıdan girilmektedir. Kare mekânlı olan bölümün en dikkat çeken yanı üst örtüsüdür. Bu kısım ahşap sütunlarla taşınan, sekiz dilimli, ahşap bir kubbeyle örtülüdür ve üç katlı bir düzenleme göstermektedir. Mekânın ortasında mermerden yapılmış sekizgen planlı şadırvanlı bir havuz vardır.³¹ İkinci katta soyunma hücrelerinin yer aldığı kısmın korkulukları, ahşaptan bitkisel bir bezemeye sahiptir. Bu bölümün üçüncü katı, balkon şeklindedir.

Soyunmalıktan ılıkliğe geçişi sağlayan kapının üzerinde havalandırma bacasına yer verilmiştir. ılıklik, hamamın en çok onarım geçiren bölümüdür. İlk yapıda ılıklığın kuzey-güney yönünde uzanan beşik tonozla örtülü tek bir mekân olduğu tahmin edilirken bu mekânın güney kesimi bir duvarla bölünmüş ve halvet hücrelerinden biri de sıcaklıktan ayrılarak müstakil bir mekân haline getirilmiştir.³² Bir dönem burasının kadınlar kısmı olarak kullanıldığı daha sonra kazan dairesi olarak değerlendirildiği bilinmektedir.³³ Güneydoğudan bir kapıyla ulaşılan bu kısmın üzeri, beşik tonozla örtülüdür. Kuzeyde ikiye bölünen ılıklikta bir de tuvalete yer verilmiştir.³⁴

26- Ünal, 1995, s.333; **Erzurum Mazbut Akar Taşınmaz Mallar Kütüğü**, C.5, Kütük No:179, s.55.

27- Konyalı, 1960, s.283; Ünal, 1974, s.134; Yurttaş, 2001, s. 52; Yurttaş-Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.196; **Erzurum İl Yıllığı 98**, Ankara, 1998, s.173; Taner Özdemir, **Kaybolan Şehir Erzurum**, Ankara, 2006, s.225.

28- **Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri**, No: 60.

29- Konyalı, 1960, s.281; Ünal, 1974, s.142; Ünal, 1995, s.333; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.187.

30- Yurttaş, 2001, s.70; Sezen, 2007, s.190.

31- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.187.

32- Konyalı, 1960, s.281; Ünal, 1974, s.142; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.187.

33- Ünal, 1974, s.142.

34- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.187.

Sıcaklık bölümü, kare planlı olup üzeri kubbeye örtülüdür. Sıcaklığın ortasında göbektaşı ve etrafında buraya açılan altısı dikdörtgen ikisi kare sekiz halvet hücresi bulunmaktadır. Hücrelerin üzeri çapraz tonozlarla kapatılmıştır.³⁵

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz ve kesme taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır.

08. 05. 1976 yılında korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilen hamam halen kullanılmaktadır.³⁶

8. Hanım Hamamı (Numune Hamamı)

Esat Paşa Mahallesinde bulunan ve Raziye Hanım tarafından yaptırılan hamamın, kitabesi yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğünde bu yapı Raziye Hanım vakfına kayıtlı olarak geçmektedir.³⁷ İnşa özelliklerine göre, XVII-XVIII. yüzyılda yaptırılmış olmalıdır.

Soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerden oluşan tek fonksiyonlu bir hamam özelliğindedir (Plan 8) (Foto. 8).

Soyunmalık kısmına hamamın doğusunda bulunan merdivenlerle inilmektedir. Tromplara oturan bir kubbe ile örtülü bu bölümün ortasında bir havuz yer alır. Soyunmalığa sonradan ilave edildiği anlaşılan kuzeydeki ikinci soyunmalık bölümü, ana bölüme iki kapı ile açılmaktadır. Bu bölümün kuzeybatısından bir kapıyla, üzeri tonozla örtülü derinlemesine bir mekân olan ılıkliğe geçilmektedir.

Sekizgen planlı, üzeri kubbe ile örtülü olan sıcaklığın ortasında, göbektaşı bulunmaktadır. Sıcaklığın güneyinde, üzerleri kubbe ile örtülü sekizgen planlı halvet hücreleri yer alır. Sıcaklığın hemen batısında su deposu ve külhan bölümü vardır.³⁸

Dış mimarisi ile hiçbir özelliği olmayan hamamın içi daha bakımlıdır (Foto 9).

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır.

08. 05. 1976 tarihinde kültür varlığı olarak tescil edilen hamam³⁹ kullanılmaya devam etmektedir.

9. Çifte Göbek Hamamı

Yeğenağa Mahallesinde yer alan ve üzerinde kitabe bulunmayan hamamı, İ. Hakkı Konyalı, bir kısmının Bakırcı Camiinin vakfı olarak hayırsever Bakırcı Hacı Mustafa, bir kısmının da Derviş Ağa tarafından yaptırıldığını belirtir.⁴⁰ Rahmi Hüseyin Ünal ise hamamı XVIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmiştir.⁴¹

Hamam planları içinde farklı bir uygulamaya sahip olmasıyla dikkati çeken Çifte Göbek Hamamı, adını iki büyük kubbeli sıcaklık bölümünün olması ve her iki kubbeli kısımda da birer göbektaşı bulunmasından almaktadır.⁴²

Yapı, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir hamamdır (Plan 9) (Foto. 10).

Yapının girişi, 2007 yılına kadar doğu duvarına sonradan açılmış bir kapı ile sağlanırken, onarım sonrasında kapatılmış olan orijinal giriş, yeniden açılarak kullanılmaya başlanmıştır.⁴³ Tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülü olan soyunmalığın batı bölümü, farklı bir uygulama ile genişletilmiştir. Soyunmalığın batı duvarı genişliğinde olan bu eklenti, iki sütun üzerine oturan üç kemerle soyunmalığa bağlanmaktadır. İki sütun arasında kalan kısmın doğu bölümü, kubbe ile batı

35- Ünal, 1974, s.142; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.187.

36- Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 63.

37- Konyalı, 1960, s.282; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.19

38- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.191.

39- Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 67.

40- Konyalı, 1960, s.281; Ünal, 1995, s.333; Hüseyin Yurttaş, *Ağaları Hayratı*, Erzurum, 2008, s.68; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.185.

41- Ünal, 1974, s.139.

42- Sezen, 2007, s.191-192.

43- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.186.

bölümü de tonozla örtülüdür. Sütunlarla duvarlar arasında kalan kısımlar, birer yarım manastır tonozla örtülüdür.⁴⁴ Zemini taş döşeli olan soyunmalığın ortasında havuza yer verilmiştir⁴⁵ (Foto. 11).

Hamamın soyunmalığın güneyindeki bir kapı ile ılıklığa geçilmektedir. En çok onarılan bölüm olan ılıklığin üzeri günümüzde iki küçük kubbe ile örtülüdür. Batıda yer alan tek kubbeli kısım ve doğudaki iki kubbeli kısım, sonraki dönemlerde ılıklik mekânından ayrılmış ve sıcaklık kısmına dâhil edilmiştir. Günümüzde sivri kemer tonozlu dar uzun koridor, tuvalet olarak kullanılmaktadır.⁴⁶ Dikdörtgen plana sahip sıcaklık kısmı iki sütun üzerine oturtulan kemerlerle birbirinden ayrılan ve tromplar üzerine oturan iki eş büyük kubbe ile örtülüdür (Foto. 12). Ilıklık bölümünden eklenen halvet hücrelerinin yanı sıra sonradan sıcaklığın güneydoğu köşesine bir halvet hücresi daha ilave edilmiştir. Hamama ismini veren çifte göbekttaşları, iki büyük kubbenin altında sekizgen bir alt yapıya sahiptir.⁴⁷ Sıcaklığın güney kesiminde, külhan ve su deposuna yer verilmiştir.

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz ve kesme taş, örtü sisteminde tuğla kullanılmıştır.

13. 11. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilen⁴⁸ yapı, 2007 yılında onarılmış ve günümüzde kullanılmaktadır.

10. Gümrük Hamamı

Eminkurbu Mahallesiinde yer alan yapı, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olup 1113 H.- 1717 M. yılında Hacı Derviş İbrahim tarafından yaptırılan Gümrük Camiine vakfedilmiştir.⁴⁹ Hamam, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir plana sahiptir. Yapının giriş kapısı ana eksen üzerinde olmayıp yanda bulunmaktadır⁵⁰ (Plan 10) (Foto. 12). Hamamın soyunmalığı, tromplar üzerine oturan kubbe ile örtülüdür. Soyunmalığın ortasına bir havuz yerleştirilmiştir. Bu kısmın kuzeydoğusunda, üzeri tonozla örtülü ikinci bir soyunmalık kısmı daha bulunmaktadır.

Hamamın ılıklığı, sıcaklık bölümünün doğu eyvanının kapatılması ile oluşturulmuştur. Ilıklığa, soyunmalığın kuzeybatısında bulunan bir girişle ulaşılır. Ilıklığın ortası kubbe, yanları çapraz tonozla örtülmüştür. Bu bölümün kuzeyindeki kubbeli mekân tuvalet olarak değerlendirilmiştir.

Sıcaklığa giriş, ılıklığın batısındaki kapıyla sağlanır. Sıcaklık, dört eyvanlı bir düzenleme gösteriyordu. Ancak doğu eyvanının kapatılması ile üç eyvanlı şekle dönüştürülmüştür.⁵¹ Dört köşede dört halvet hücresine yer verilmiş, kuzeydoğudaki halvet hücresi küçültülmüştür. Göbekttaşının bulunduğu orta mekân kubbeyle, eyvanları ise tonozla kapatılmıştır.

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz ve kesme taş, üst örtüde ise tuğla kullanılmıştır.

07. 05. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilen⁵² hamam, bugün kullanılmamaktadır.

11. Tahta Hamamı

Kadana Mahallesiinde bulunan İbrahim Paşa Camiinin vakfi olan hamam, XVIII. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir.⁵³

Yapı, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir hamamdır (Plan 11) (Foto. 13).

Yapının güney duvarında bulunan geniş ve derin bir dehlizden geçilerek kare planlı soyunmalık bölümüne ulaşılır. Orijinalde kubbe ile örtülü olan bu bölüm daha sonra ahşap bir tavanla kap

44- Ünal, 1974, s.139; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.186.

45- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.186.

46- Ünal, 1974, s.139; Yurttaş, 2008,s.69; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.186.

47- Ünal, 1974, s.139; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.186.

48- **Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri**, No: 64.

49- Konyalı, 1960, s.282; Ünal, 1995, s.333; Yurttaş, 2008, s.22; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.189.

50- Yurttaş, 2008, s.22.

51- Ünal, 1974, s.136.

52- **Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri**, No: 68.

53- Konyalı, 1960, s.284; Ünal, 1974, ss.140-142; Ünal, 1995, s.333; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.201.

atılmıştır. Soyunma yerinin güneydoğu köşesindeki bir kapıdan bir tonozla örtülü kare mekâna geçilir.⁵⁴ Bu mekânın güneydoğusunda bulunan bir kapıyla eski su deposu ve külhan bölümüne ulaşılmaktadır (Foto. 14).

Soyunmalığın batı duvarında, cepheden taşıntı yapan bir kapı ile hamamın ılıklik⁵⁵ kısmına geçilmektedir. Ilıklık, kare planlı üzeri beşik tonozla örtülü, iki mekândan oluşmaktadır. Batıdaki mekândan küçük bir kapıyla tuvalet kısmına ulaşılır. Ilıklığın doğu köşesindeki bir kapıyla sıcaklığa geçiş için yapılmış ikinci küçük bir mekâna girilmektedir.⁵⁶

Hamamın dikkat çeken yanı olan sıcaklık kısmı dikdörtgen bir şemaya sahiptir. Ortasında sekizgen tabana oturan bir göbekaşının yer aldığı bu mekânın üzeri, beşik tonozla örtülmüştür. Halvet hücrelerinin sayısı bu hamamda azalmış, kuzeyde küçük bir halvet hücrelerine yer verilmiştir. Yapıda malzeme olarak, beden duvarlarında moloz ve kesme taş, üst örtüde ise tuğla kullanılmıştır. 13.11.1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilen⁵⁷ hamam, günümüzde kullanılmaktadır.

12. Şeyhler Hamamı

Şeyhler Mahallesinde, Şeyhler Camiinin vakfı olarak yaptırılan yapı, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Camiinin vakıf kayıtlarında 1150–1180 H. 1737–1766 M. tarihi geçmektedir.⁵⁸ Bu nedenle hamamın da bu tarihlerde yapılmış olduğu kabul edilebilir. Klasik Osmanlı hamam şemasında olan yapı, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir hamamdır⁵⁹ (Plan 12) (Foto. 15).

Doğu yönünde caddeye açılan bir kapıdan, içerisinde Külhan-i Baba Türbesinin de yer aldığı, üstü ahşap tavanlı olan giriş holünden hamamın soyunmalığa açılan asıl kapısına ulaşılır (Foto. 124). Kare planlı olan soyunmalık, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Zemini taş döşeli olan soyunmalığın ortasında bir havuz bulunmaktadır.⁶⁰ Batı duvarındaki kapı ile kuzey-güney doğrultuda uzanan dikdörtgen planlı, ortada üç küçük kubbe ve uçlarda sivri tonozlarla örtülü ılıklik kısmına geçilmektedir. Bu alanın güneyinde üzeri tonozla örtülü tuvaletler vardır.

Hamamın sıcaklık bölümüne, ılıkliğin batı duvarındaki kapı ile ulaşılmaktadır. Dört eyvanlı klasik şemaya göre oluşturulan sıcaklık, kubbeli bir orta mekân ile yanlarda eyvanlardan meydana gelmiştir. Bunun köşelerinde de simetrik olarak yerleştirilen sekizgen planlı, kubbeli halvet hücreleri bulunmaktadır. Kubbe ile örtülü orta mekânda sekizgen tabanlı bir göbekaşı mevcuttur⁶¹ (Foto. 16). Hamamın külhan ve su deposu, sıcaklık bölümünün batısında yer almaktadır.⁶²

Yapıda malzeme olarak beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş, üst örtüde ise tuğlaya kullanılmıştır.

25. 03. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilen⁶³ yapı, günümüzde oldukça haraptır.

13. Saray Hamamı

Emir Şeyh Mahallesinde yer alan hamam giriş kapısı üzerindeki mermer kitabeye göre 1119 H.- 1707 M. yılında, Derviş Ağa tarafından yaptırılmıştır.⁶⁴

54- Ünal, 1974, s.140; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.201.

55- Ünal, 1974, s.140.

56- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.201.

57- **Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri**, No: 61.

58- Konyalı, 1960, s.284; Ünal, 1974, s.139; Haldun Özkan, “Erzurum Şeyhler Külliyesi”, **Beyazdoğu Dergisi**, S.15, 2008, s.15; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.200; **Erzurum Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Envanter Fişi**, No:152.

59- Ünal, 1995, s.333; Özdemir, 2006, s.2; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.200; Özkan, 2008, s.15.

60- Ünal, 1974, s.139.

61- Konyalı, 1960, s.284; Ünal, 1974, s.139; Özkan, 2008, s.15; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vd., 2008, s.200.

62- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.200.

63- **Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri**, Envanter No: 25–01.01 (1.0) \ 4

64- Konyalı, 1960, s.284; Ünal, 1974, s.136; Ünal, 1995, s.333; Haldun Özkan, “Erzurum Saray Hamamı’nın Restorasyonu”, **Sanat Dergisi**, S.11, Erzurum, 2007, s.53; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.196.

Kitabe metni şöyledir:

ياپوب درويش آغا فرزند يكتا
بو حمامی لطيفی ايتدی احيا
نه حمام فرخيشاکه اولدی
سليم موقعی مقبول آرا
بناسی دلکشا طرحی دلا را
عینی سويلدم اتمامنه تاريخ
هواسی خوش زهی حمام زيبا

*Yapup Derviş Ağa Ferzend-i yekta
Bu hamam-ı Lâtiği etti ihya
Ne hamam-ı ferah bahşaki oldu
Selim mevki-i makbul-i ara
Binası-dil-küşa tarhi dil ara
Ayni söyledim itmamına tarih
Havası hoş zehî hamam-ı ziba
1119⁶⁵*

Yapı, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bir hamamdır⁶⁶ (Plan 13) (Foto. 17).

Hamama giriş, kuzeydoğu köşede sonradan ilave edilmiş bir holden sağlanmıştır.⁶⁷ Zemini taş döşeli olan bu kısımda sekizgen tabanlı bir havuz vardır. Soyunmalık kare planlı olup, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Soyunmalığın girişi karşısında bulunan bir kapıdan, çapraz olarak yerleştirilen iki kubbe ile örtülü bir mekâna geçilmektedir. Soyunmalık girişinin yanında, sonraki dönemlerde eklenmiş olabileceği tahmin edilen, soyunmalık olarak kullanılan küçük, kare bir mekân daha bulunmaktadır.

Soyunmalıktan sonra ulaşılan ılıklik bölümü, orijinalde üzerleri kubbe ile örtülü üç bölümden oluşuyordu. Fakat sonraki dönemlerde batıdaki kubbeli kısım bir duvarla diğerlerinden ayrılmış, sıcaklık bölümüne dâhil edilerek halvet hücrelerine dönüştürülmüştür.⁶⁸ Dikdörtgen forma sahip olan ılıklikğin üzeri, iki kubbe ile örtülmüştür. Doğuda yer alan tuvalet bölümü, çapraz dar bir koridorla ılıkliğa bağlanmaktadır.

Ilıklıktan sıcaklığa basık kemerli bir kapıyla girilmektedir. Kare planlı, tromplar üzerine oturan tek kubbeli sıcaklık bölümünün doğusunda iki, kuzeyinde sonradan halvete dönüştürülen bir halvet hücreleri yer almaktadır. Sıcaklığın batısında ve güneyinde, halvet hücrelerine yer verilmemiştir. Bu yönüyle hamam, farklı bir plan şekli göstermektedir.⁶⁹

Sıcaklığın güneyinde külhan yer alır. Hamamın içerisinde bir su terazisinin bulunduğu ve bu teraziden farklı çeşmelere su dağıtıldığı kaynaklarda belirtiliyorsa da günümüzde böyle bir su terazisi yoktur.⁷⁰

65- Konyalı, 1960, s.284; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.198

66- Yurttaş, 2001, s.46.

67- Ünal, 1974, s.136; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.198.

68- Ünal, 1974, s.136; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.199.

69- Ünal, 1974, s.136; Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.199.

70- Konyalı, 1960, s.284; Yurttaş, 2008, s.47.

Hamamda malzeme olarak beden duvarlarında moloz ve kesme taş, üst örtüde tuğla kullanılmıştır.⁷¹

08. 05. 1976 tarihinde korunması gereken kültür varlığı olarak tescil edilen yapı,⁷² 2006–2007 yılında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiş olup, günümüzde faaliyetini sürdürmektedir.

DEĞERLENDİRME

Erzurum’da tanıtıma çalıştığımız hamamlar, XVI-XVIII. yüzyıllardan kalan Osmanlı dönemi hamamlarıdır. Hamamların üzerinde Saray Hamamının (1736) dışında kitabe bulunmamaktadır. Soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan Erzurum hamamları, klasik Türk hamamlarının özelliklerini yansıtmaktadır.

Erzurum hamamlarının girişleri oldukça sade görünüme sahiptirler. Lala Mustafa Paşa, Kırkçeşme, Küçük, Askeriye, Boyahane, Hanım, Çifte Göbek, Gümrük, Tahta, Şeyhler ve Saray Hamamlarının girişleri, basit kemerli birer kapı görünümündedir. Erzurum ve Murat Paşa Hamamlarının girişleri ise taç kapı şeklinde dışa yansıtılmıştır.

Erzurum’daki hamamlardan Boyahane Hamamı ilk yapıldığında çift fonksiyonlu olup sonraki onarımlarla kadınlar kısmının soyunmalık bölümü camiye çevrilmiştir. Kırkçeşme Hamamı ise onarımlarla çift fonksiyonlu hale getirilmiştir. Lala Mustafa Paşa, Küçük, Askeriye, Murat Paşa, Erzurum, Hanım, Çifte Göbek, Gümrük, Tahta, Şeyhler ve Saray Hamamları tek fonksiyonludurlar. Erzurum hamamlarının soyunmalık kısımları genellikle kubbe ile örtülü olup, onarımlarla günümüze ulaşmıştır. Kırkçeşme ve Boyahane Hamamlarının bu bölümleri iki katlı olarak yenilenmiş, Hanım Hamamının bu kısmına ikinci bir soyunmalık eklenmiş, Tahta Hamamında ise soyunmalık, orijinalitesini kaybederek düz örtü ile kapatılmıştır.

Erzurum hamamlarının soyunmalıklarında sekiler ile genellikle kubbenin altına gelecek şekilde fiskiyeli havuzlar görülmektedir.

Erzurum hamamlarında soyunmalık kısımlarından geçilen ılıklik bölümleri, Lala Mustafa Paşa, Küçük ve Murat Paşa Hamamlarında enine dikdörtgen şekilde düzenlenmiştir. Hanım Hamamının ılıklik kısmı ise derinlemesine plan özelliğiyle dikkat çekmektedir. Hamamların ılıklik kısmı da genellikle onarım geçirmiştir. Hamamlarda ılıkliği ile farklılık gösteren Boyahane Hamamının bu kısmı iki bölümlü olup bu bölüm sonraki onarımlarla değiştirilmiş ve tuvalet dönüştürülmüştür.

Hamamların önemli birimlerinden biri de sıcaklık kısmıdır. Bu kısımlar her bölge ve dönemde tipolojiyi belirleyen mekânlardır.

Erzurum Boyahane, Kırkçeşme, Şeyhler ve Muratpaşa Hamamlarında sıcaklık bölümleri klasik dört eyvanlı plan şemasındadır (Tablo 1). Benzer uygulamaları, Tokat Sultan Hamamı (XIII. yüzyıl) erkekler bölümünde, Divriği Aşağı Hamam (XIV. yüzyıl), Edirne Beylerbeyi Hamamı (1428), Edirne Tahtakale Hamamı (1435),⁷³ Tokat Paşa Hamamı (1435), Edirne Topkapı Hamamı (1444), Eskişehir Seyidler Hamamı (1490), Trabzon Tophane Hamamı (1494), Kütahya Balıklı (Rüstem Paşa) Hamamı (1549) kadınlar kısmında, Tokat Ali Paşa Hamamı (XVI. yüzyıl), Tire Eski Hamam (XVI. yüzyıl), Kütahya Kemer Hamamı (XVI. yüzyıl) , Edirne Sokullu Mehmet Paşa Hamamı (XVI. yüzyıl), İstanbul Edirnekapı Mihrimah Sultan Hamamı (1562–1565) ,⁷⁴ Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Hamamlarında (1577) görmek mümkündür.⁷⁵

Boyahane, Şeyhler ve Murat Paşa Hamamlarında dört eyvanlı sıcaklık kısmının dört köşesinde sekizgen planlı, üzerleri kubbe ile kapatılmış halvet hücreleri yer almaktadır. Kırkçeşme

71- Yurttaş- Özkan- Köşklü- vD., 2008, s.199.

72- **Erzurum Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri**, No: 68.

73- Doğan Kuban, “Edirne’de Bazı İkinci Murad Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar” **Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan**, Ankara, 1988, s. 451.

74- Doğan Kuban, “Mihrimah Sultan Külliyesi” Mad., **İstanbul Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, 1995, s. 455-456.

75- Semavi Eyice, “Hamam” Mad., **İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, 1994, s.539; Semavi Eyice, “Hamam” Mad., **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C.15, İstanbul, 1997, s.417; Yılmaz Önge, “Türk Hamamlarının Planlanması ve Koca Sinan’ın Hamamlarında Görülen Mimari Kompozisyon Özellikleri”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ Ve Eserleri**, C.1, İstanbul, 1988, s.412; Yılmaz Önge, “Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar” **VI. Vakıf Haftası**, İstanbul, 1989, s.255-272.

Hamamında ise yine dört eyvan ve köşelerde kare formlu dört halvet hücresi bulunmaktadır.

Lala Mustafa Paşa ve Gümrük Hamamları sıcaklık kısmı üç eyvanlı tiptedir (Tablo1).

Uygulamanın Erzurum dışındaki örnekleri arasında Tire Tahtakale Hamamı (1426- 1442), Bursa Emir Sultan Süleyman Hamamı (1426), Karaman Seki Hamamı (XIV. yüzyıl), Sivrihisar Seydiler Hamamı (XIV. yüzyıl), Karaman Sekizçeşme Hamamı (XV. yüzyıl) , Balat İlyas Bey Hamamı (XV. yüzyıl), Balıkesir Zağnos Paşa Hamamının (1461) erkekler bölümü, Ankara Karacabey Hamamı (XV. yüzyıl), Konya Meram Hasbeyoğlu Hamamı (XV. yüzyıl), Afyon Gedik Ahmet Paşa Hamamı (XV. yüzyıl) ,⁷⁶ Kemaliye Taşdibi (Medrese) Hamamı (XVII. yüzyıl), İçel Mamuriye Hamamı (XVIII. yüzyıl) sayılabilir.⁷⁷

Lala Mustafa Paşa ve Gümrük Hamamlarının halvet hücreleri kare formlu ve üzerleri kubbeli olarak yapılmıştır.

Tek eyvanlı plan tipinde yapılmış olan hamamlar, Anadolu'da Selçuklu döneminden itibaren yoğun bir biçimde görülmektedir. Erzurum'da tek eyvanlı hamam sadece Erzurum (Pastırmacı-Fuadiye) Hamamıdır (Tablo1). Eyvan kısmı hamamın giriş bölümünü oluşturmaktadır.

Bu plan tipinin Anadolu'daki örnekleri arasında Tokat Mevlana Hamamı (XIII. yüzyıl), Kayseri Sultan Hamamı (XIII. yüzyıl), Pazar Halil Bey Hamamı (XIV. yüzyıl), Pazar Beyovası Hamamı (XIV. yüzyıl), Kütahya Saray Hamamı (XIV. yüzyıl) , Gelibolu Saruca Paşa Hamamı (1454) , Balıkesir Zağnos Paşa Hamamının (1461) kadınlar bölümü ⁷⁸Akhisar Sarı Ahmet Paşa Hamamı (1488) , Bursa Tahtakale Hamamı (1561), Afyon Zile Işık Hamamı (XVIII. yüzyıl) sayılabilir.⁷⁹ Erzurum Hamamında halvet hücreleri, dikdörtgen ve kare formlu, üzerleri çapraz tonozla örtülü sekiz halvet hücresi vardır.

Hanım Hamamının sıcaklık bölümü yıldızvari sıcaklık tipindedir (Tablo1). Sıcaklık sekizgen bir düzenlemeye sahiptir. Benzer sıcaklık uygulaması İstanbul Mahmut Paşa Hamamı (1466), Çemberlitaş Nurbanu Valide Sultan Hamamı (1574), Üsküdar Atik Valide Hamamında (1579), İzmit Pertev Paşa Hamamı (1579), İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa Hamamı (1580) Karaman Yeni Hamam (XVI. yüzyıl) da görülmektedir.⁸⁰

Hanım Hamamında farklı bir uygulama sekizgen sıcaklık bölümüne uygun olarak yapılmış sekizgen halvet hücrelerine yer verilmesidir.

Küçük ve Saray Hamamlarının sıcaklık kısımları kare planlıdır (Tablo1). Saray Hamamının halvet hücreleri kare ve üzerleri kubbe ile örtülüdür. Küçük Hamamın halvet hücreleri ise yapıya uygun bir şekilde küçük formda ve dikdörtgen plan özelliği gösterir.

Çifte Göbek ve Tahta Hamamının sıcaklık kısımları, enine sıcaklık formunda yapılmışlardır (Tablo1). Benzer örneklerini Edirne Tahtakale Hamamının kadınlar kısmı (1435), Edirne Mezit Bey Hamamı (1442), Manisa Alaca (Hamza Bey) Hamamı (XV. yüzyıl), Edirne Saray Hamamının kadınlar kısmı (XV. yüzyıl),⁸¹ Manisa Hüsrev Ağa (Araplar) Hamamı (1558), Manisa Dilşikar Hamamında (1579–1580) görebiliriz.⁸²

Çifte Göbek Hamamında halvet hücreleri kare ve üzerleri kubbe ile örtülüdür. Tahta Hamamının halvet hücreleri ise kare planlıdır. Fakat üst örtüde tonoz kullanılmıştır.

Erzurum hamamlarında külhan, genellikle sıcaklığın gerisinde ve sıcaklık boyunca uzanan, beşik tonoz veya sivri tonozla örtülü bir mekândır. Tonozun tepesinde aydınlatmayı sağlayan ışıklıklar bulunmaktadır. Sade bir görünüm yansıtan Erzurum hamamlarında süslemeye yer verilmemiştir. Kesme taş ve moloz taşla inşa edilen Erzurum hamamlarının üst örtülerinde tuğla kullanılmıştır.

76- M. Baha Tanman, "Gedik Ahmet Paşa Külliyesi" Mad., **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C.13, İstanbul, 1996, s.547.

77- Canan Çakmak, **Tire Hamamları**, Ankara, 2002, s.46-51; Kadir Pektaş, **Kemaliye (Eğin)'de Türk Mimarisi**, Ankara, 2006, s.137.

78- Abdülhamit Tüfekçiöğlü, "Balıkesir'de Erken Osmanlı Dönemi Hamamları" **IX. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler**, Erzurum, 2006, s.449-450.

79- Birsen Erat, "Gelibolu Hamamları ve Türk Mimarisindeki Yeri", **IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, C.2, Ankara, 1995, s.65-66; Osman Eravşar, **Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)**, Konya, 2004, s.130.

80- Eyice, 1994, s.539; Eyice, 1997, s. 417; Birsen Erat, "Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi", **Osmanlı**, C.10, Ankara, 1999, s. 397; Metin Sözen-vd., **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975, s.226.

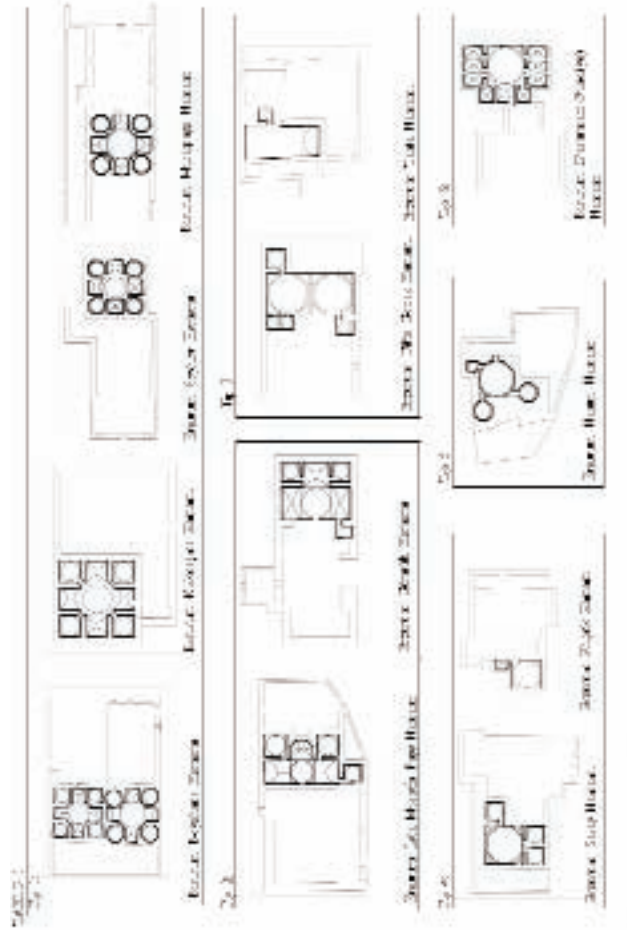
81- Semavi Eyice, "Edirne- Mimari" Mad., **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, 1994, s.438-439; Sabih Erken, "Edirne Hamamları", **Vakıflar Dergisi**, S.10, Ankara, 2006, s.404, 406, 408.

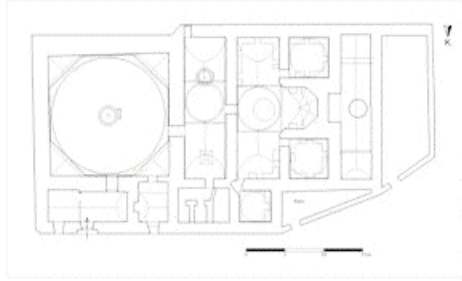
82- Hakkı Acun, **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999, s.504.

Sonuç olarak; Erzurum’da bulunan Osmanlı dönemi hamamları, soyunmalık, ılıkık, sıcaklık ve khan bölümlerinden oluşan klasik Türk hamam planlarına sahiplerdir. Sıcaklık bölümleri, dört eyvanlı,  eyvanlı, tek eyvanlı, yıldızvari, sekizgen ve kare planlı olmak üzere çeşitlilik göstermektedir. Klasik hamamlarının planlarını yansıtan bu yıkanma yapıları, yöresel özelliklere uyarlanarak düzenlenmişlerdir.

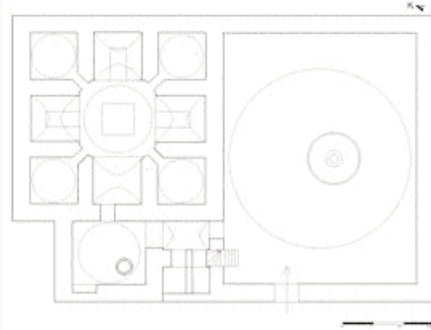
KAYNAKÇA

- *Acun, Hakkı, **Manisa’da Türk Devri Yapıları**, Ankara, 1999.
- *Çakmak, Canan, **Tire Hamamları**, Ankara, 2002.
- *Çoruh, Haydar, **Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.
- *Erat, Birsen, “Anadolu’da Türk Hamam Mimarisi”, **Osmanlı**, C.10, Ankara, 1999, s. 392-399.
- *Erat, Birsen, “Gelibolu Hamamları ve Türk Mimarisindeki Yeri”, **IX. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, C.2, Ankara, 1995, s.65-78.
- *Eravşar, Osman, **Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)**, Konya, 2004.
- *Erken, Sabih, “Edirne Hamamları”, **Vakıflar Dergisi**, S.10, Ankara, 2006, s.403-420.
- ***Erzurum İl Yıllığı 98**, Ankara, 1998.
- *Evliya Çelebi, **Seyahatname** (Sadeleştiren: T. Temelkuran-N. Aktaş), C. I-II, İstanbul, 1993.
- *Eyice, Semavi, “Edirne- Mimari” Mad., **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, 1994, s.431-442.
- *Eyice, Semavi, “Hamam” Mad., **İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, 1994, s.535-542.
- *Eyice, Semavi, “Hamam” Mad., **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C.15, İstanbul, 1994, s.402-430.
- *Gündoğdu, Hamza, **Erzurum Lalapaşa Külliyesi**, Ankara, 1992.
- *Konyalı, İ. Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960.
- *Kuban, Doğan, “Edirne’de Bazı İkinci Murad Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar” **Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan**, Ankara, 1988, s. 447-459.
- *Kuban, Doğan, “Mihrimah Sultan Külliyesi” Mad., **İstanbul Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, 1995, s. 454-456.
- *Küçükkuşurlu, Murat, **Erzurum Belediyesi Tarihi I**, İstanbul, 2008.
- *Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrîlere Armağan**, İstanbul, 1338.
- *Okcu, Naci – Akdağ, Hasan, **Salname-i Vilayet-i Erzurum**, Erzurum, 2010.
- *Önge, Yılmaz, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri**, C.1, İstanbul, 1988, s.403-428.
- *Önge, Yılmaz, “Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar” **VI. Vakıf Haftası**, İstanbul, 1989, s.255-272.
- *Özdemir, Taner, **Kaybolan Şehir Erzurum**, Ankara, 2006.
- *Özkan, Haldun, “Erzurum Saray Hamamı’nın Restorasyonu”, **Sanat Dergisi**, S.11, Erzurum, 2007, s.53-64.
- *Özkan, Haldun, “Erzurum Şeyhler Külliyesi”, **Beyazdoğu Dergisi**, S.15, 2008, s.13-16.
- *Pamuk, Bilgehan, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, İstanbul, 2006.
- *Pektaş, Kadir, **Kemaliye (Eğîn)’de Türk Mimarisi**, Ankara, 2006.
- *Sezen, Lütfi, **Erzurum Folkloru**, Erzurum, 2007.
- *Sözen, Metin-vd, **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975.
- *Tanman M. Baha, “Gedik Ahmet Paşa Külliyesi” Mad., **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C.13, İstanbul, 1996, s.544-547.
- *Tüfekçioğlu, Abdülhamit, “Balıkesir’de Erken Osmanlı Dönemi Hamamları” **IX. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler**, Erzurum, 2006, s.447-456.
- *Ünal, Rahmi Hüseyin, “Erzurum İli Dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”, **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, S.6, 1974, s.130-131.
- *Ünal, Rahmi Hüseyin, “Erzurum-Mimari”Mad., **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul, 1995, s.329-334.
- *Yılmaz, Abdulkadir, “Hamamdan Camiye Dönüştürülen Yapı: Erzurum Boyahane Camii”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 11, S.32, 2007, s.197-208.
- *Yurttaş, Hüseyin- Özkan, Haldun- Köşklü, Zerrin-vd, **Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum**, Erzurum, 2008.
- *Yurttaş, Hüseyin, **Ağaların Hayratı**, Erzurum, 2008.
- *Yurttaş, Hüseyin, **XVIII. Yüzyıl Vakfiyelerinde Erzurum Ve Bir Vakfiye Örneği**, Erzurum, 2001.

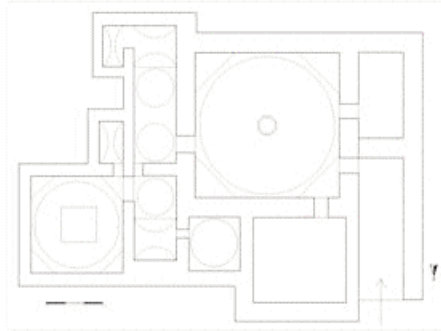

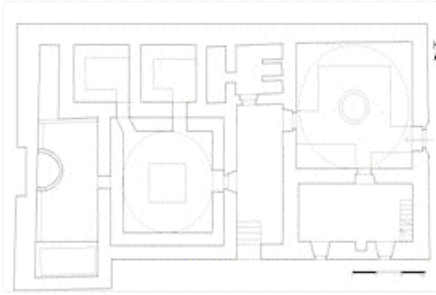
Plan 1: Lala Mustafa Paşa Hamamı
(Çöplük Hamamı)

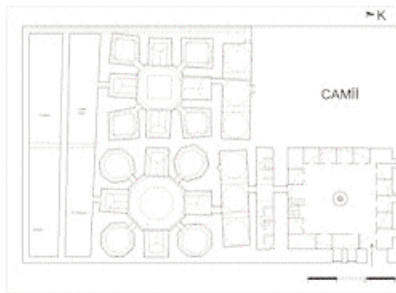
Plan 2: Kırkçeşme Hamamı

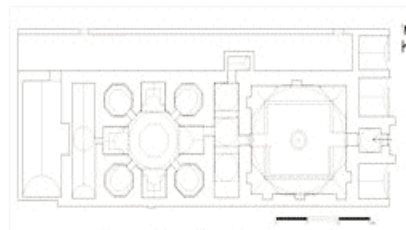
Plan 3: Küçük Hamam

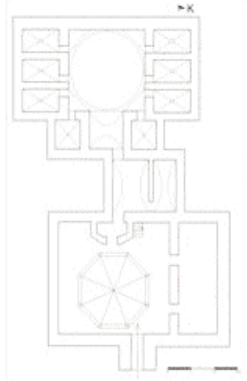
Plan 4: Askeri Hamam

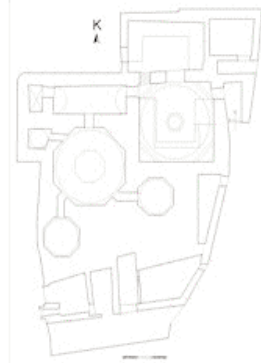
Plan 5: Boyahane Hamamı

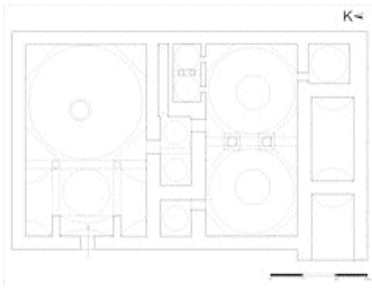
Plan 6: Murat Paşa Hamamı

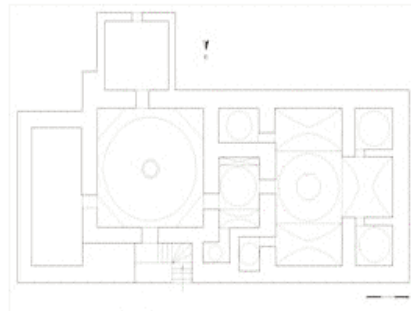
Plan 7: Erzurum (Pastırmacı-Fuadiye) Hamamı

Plan 8: Hanım Hamamı (Numune Hamamı)

Plan 9: Çifte Göbek Hamamı

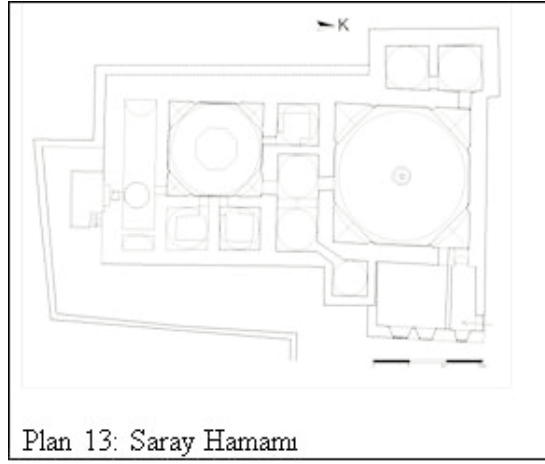
Plan 10: Gümrük Hamamı

Plan 11: Tahta Hamamı

Plan 12: Şeyhler Hamamı

Plan 13: Saray Hamamı

Foto. 1: Lala Mustafa Paşa Hamamı

Foto. 2: Kırkçeşme Hamamı

Foto. 3: Küçük Hamam

Foto. 4: Askeri Hamam

Foto. 5: Boyahane Hamamı

Foto. 6: Murat Paşa Hamamı

Foto. 7: Erzurum Hamamı

Foto. 8: Hanım Hamamı

Foto. 9: Hanım Hamamı Sıcaklık Kısmı

Foto. 10: Çifte Göbek Hamamı

Foto. 11: Çifte Göbek Hamamı
Soyunmalık Kısmı

Foto. 12: Gümrük Hamamı

Foto.13: Tahta Hamamı

Foto. 14: Tahta Hamamı
Külhan Kısmı

Foto.15: Şeyler Hamamı

Foto. 16: Şeyler Hamamı Sıcaklık Kısmı

Foto. 17: Saray Hamamı

Foto. 18: Saray Hamamı Sıcaklık Kısmı

GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ
SANAT DERGİSİ'NDE YAYINLANMAK ÜZERE GÖNDERİLECEK
MAKALELERLE İLGİLİ YAZIM KURALLARI

1-Sanat Dergisi, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nin yayın organıdır. Tüm bilim adamı, sanatçı ve sanatseverlerimizin, sanatla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan yazıları, dergimizde yayınlanabilir.

2-Sanat Dergisi hakemli yayın olup bilimsel içerikli yazıların yayınlanmasına imkân verir. Her yıl Mayıs ve Kasım aylarında yayınlanır. Gönderilen makaleler yayın kurulu tarafından incelendikten sonra konunun uzmanı en az iki hakeme gönderilir. Makaleler hakemlerin değerlendirmesi ve olumlu raporlarından sonra yayınlanır. Gerekirse makaleler daha fazla sayıda hakem değerlendirmesine tabi tutulabilir veya raporlardan biri olumlu diğeri olumsuz ise üçüncü hakem değerlendirmesine tâbi tutulur.

3-Yazılar ortalama olarak 20 sayfayı geçmemelidir.

4-Yazılar; IBM uyumlu bilgisayarlarda ve Microsoft Word Programında Times New Roman karakterinde yazılmalıdır. Metin ebadı (sayfa numaraları hariç) 15x22 cm ölçülerinde ve yazım kurallarına uygun olmalı, sayfa numarası üst ortaya ortalanacak şekilde verilmelidir. Metin 12 punto, dipnotlar ise 10 punto olmalıdır.

5-Yazarın (yazarların) adı makalenin başlığı altına yazılmalı, varsa akademik unvanı ve çalıştığı kurum ilk sayfada dipnotla belirtilmelidir.

6-Başvurular iki nüsha yazı ve bir CD kaydı ile yapılmalıdır. Yazılarda iletişim adresi, telefon numarası ve e-mail adresleri bulunmalıdır.

7-Her türlü grafik, çizim, fotoğraf dijital ortama aktarılarak 300 DPI çözünürlükte ve TIFF formatında kaydedilmelidir. Metin içerisinde kullanılan tüm görsel malzemeler ayrıca bir dosya yapılarak metin belgesi ile birlikte CD içerisine eklenmelidir. Grafik, şekil, fotoğraf vb. alt yazıları, ilgili resmin altında bulunmalı ve metin içerisinde de ilgili görsele atıf yapılmalıdır. Resim, çizim ve fotoğraflar metin içerisinde JPEG formatta kullanılabilir.

8-Referans kullanımında seçilen geçerli yöntem, sayfa altı dipnot şeklinde olmalı ve seçilen bu yöntem kendi içinde tutarlı olmalıdır.

9-Makalelerin Türkçe ve İngilizce özeti bulunmalıdır (100 – 200 kelime arası).

10-Makalelere en az üç, en çok beş adet Türkçe (anahtar kelime) ve İngilizce (Key Words) eklenmelidir.

11-Kaynaklar makale sonunda standartlara uygun şekilde verilmeli ve alfabetik sıra ile dizilmelidir.

12-Her sayıda, yazar veya yazar grubunun en fazla bir makalesi yayınlanır.

13-Yayın kurallarına uymayan ve büyük değişiklik gerektiren yazılar, uyarılarla birlikte yazarlarına geri gönderilecektir. Yayınlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazıların kesin yayın tarihi, dergi içeriği göz önüne alınarak belirlenir. Yayın kuruluna ulaşma tarihi belirleyici değildir.

14-Yukarıda belirtilen koşullara uygun olarak hazırlanmış yazılar, ekleriyle birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

SANAT DERGİSİ
Yayın Koordinatörlüğü
Atatürk Üniversitesi
Güzel Sanatlar Fakültesi
25240-ERZURUM

